

УДК 631.115.11.004.14:005

СВИНОУС І.В., д-р екон. наук

Білоцерківський національний аграрний університет

РОЛЬ І МІСЦЕ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ У СУЧАСНОМУ АГРОПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ

У статті здійснюється оцінка функціонування особистих селянських господарств як джерела забезпечення продуктами харчування населення України. Особлива увага приділяється розгляду перспектив подальшого розвитку особистих селянських господарств.

Ключові слова: особисті селянські господарства, продовольче забезпечення, зайнятість.

Постановка проблеми. У процесі ринкового реформування аграрного сектору економіки суттєво змінилися місце і роль господарств населення, серед яких переважають особисті селянські господарства (ОСГ). Необхідність розвитку ОСГ об'єктивно зумовлена недостатнім рівнем виробництва сільськогосподарської продукції і грошових доходів селян, а також проблемами забезпечення екологічно чистих продуктів харчування. Показовим прикладом цього є вирощування овочів дружиною президента США Жаклін Обамою. Тому особисті господарства сільського населення, на наш погляд, варто розглядати як складову частину сільського господарства України, оскільки вони відіграють важливу роль в аграрній економіці.

В умовах економічної кризи, для якої характерна наявність значної кількості безробітних, грошові доходи від ведення ОСГ стали основним джерелом наповнення сімейного бюджету, за економії при цьому на власному споживанні. Саме вказані риси натурального підсобного господарства використала під час його пропаганди в 1943 році Елеонора Рузвельт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У теперішніх реаліях в нашій країні вивченням цієї форми господарювання займалися вчені: Ю. Акчуріна, І. Баланюк, Г. Беккер, П. Березівський, О. Біттер, О. Дем'янчук, Т. Дудар, В. Збарський, Ф. Зінов'єв, А. Даниленко, О. Комліченко, Д. Крисанов, Г. Купалова, В. Липчук, Л. Ліпич, М. Малік, В. Месель-Веселяк, Л. Михайлова, С. Онисько, О. Онищенко, І. Прокопа, П. Саблук, Г. Черевко, Л. Шепотько, В. Шиян, О. Шпичак, В. Юрчишин та ін. Їхні роботи мають важливе значення і слугують підґрунтям сучасних економічних поглядів на проблеми розвитку та функціонування особистих селянських господарств.

Мета дослідження – здійснити оцінку ролі і місця особистих селянських господарств у продовольчому забезпеченні населення країни.

Матеріали і методи дослідження. У процесі виконання досліджень використовувалися загальноприйняті методи і прийоми: сукупність наукових прийомів абстрактно-логічного методу (індукція й дедукція, аналіз та синтез, аналогії і зіставлення, формалізації та моделювання) – для опрацювання теоретичних положень організаційно-економічних засад функціонування особистих селянських господарств; порівняльно-історичний – для аналізу етапів розвитку і функціонування ОСГ; метод анкетування – для визначення величини і структури витрат виробництва сільськогосподарської продукції в ОСГ та каналів реалізації, метод спостережень – для з'ясування окремих моментів діяльності ОСГ, поведінки торгово-посередницьких структур та споживачів.

Результати досліджень та їх обговорення. У процесі ринкового реформування аграрного сектору економіки суттєво змінилися місце і роль господарств населення, серед яких переважають особисті селянські господарства (ОСГ). Нині сільськогосподарські підприємства знизили майже удвічі виробництво валової продукції, однак ОСГ зберегли обсяги виробництва, а по окремих видах продовольчої продукції навіть збільшили їх. Отже, в кризовій ситуації ОСГ виявляються стійкішими проти економічних негараздів. Це значною мірою зумовлено тим, що ці господарства поставлені в умови самовиживання.

Так, частка продукції рослинництва, що виробляється ОСГ, у 2011 р. збільшилася проти 1990 р. у 2, тваринництва – 1,7 разів. Такі зміни відбулися не за рахунок зростання обсягів виробництва в цій формі господарювання, а внаслідок катастрофічного зниження їх у суспільному секторі. В господарствах населення до 1990 р. практично не вирощували деяких видів товарної сільськогосподарської продукції, зокрема цукрових буряків, соняшнику тощо.

За структурними зрушеннями у співвідношеннях виробництва продукції в усіх категоріях господарств відзначено стійкий ріст особистого господарства селян. Але насправді зміни в питомій вазі ОСГ у загальній вартості валової продукції можуть не супроводжуватися абсолютним зростанням виробництва її в ОСГ, а бути результатом зниження обсягів виробництва в господарствах інших форм господарювання.

Таким чином, за структурними зрушеннями у співвідношеннях продукції ОСГ в усіх категоріях господарств створюється уява про посилення ролі особистого господарства населення

перед суспільним, оскільки частка останнього знижується. Якщо порівнювати тільки структурні зміни, то можна відзначити переважаючий ріст виробництва ОСГ. Саме такі висновки часто наводяться в економічній літературі.

Такий підхід з наукового погляду страждає деякою тенденційністю і враховує лише один бік змін цього явища – питому вагу у структурі валової сільськогосподарської продукції, який може змінюватися навіть за незмінних обсягів виробництва в ОСГ. Тому за об'єктивного підходу до оцінки цих процесів потрібно врахувати весь комплекс змін як у відносному, так і в абсолютному виразі.

При цьому існує й інший бік, а саме те, що особисте господарство являє собою важливе джерело наповнення сімейного бюджету. І ця його роль значно важливіша у разі зниження рівня заробітної плати в громадському секторі та нерегулярності її виплати. У більшості випадків не з волі або за бажанням власника ОСГ вироблена ним продукція залишається нереалізованою, а тільки тому, що це завдання для самих власників непосильне через віддаленість ринків збуту, дорожнечу транспортних послуг і т.п. Суспільний сектор і держава взагалі звільнили себе від цієї функції, переклавши на власника ОСГ усі наявні щодо цього проблеми. Подібні структурні зрушення необхідно розглядати не як результат (тим більше позитивний) здійснюваних економічних реформ, а швидше як прояв інстинкту самозбереження селян.

Створюючи додаткову масу сільськогосподарської продукції, особисте селянське господарство звільняє суспільство від необхідності виробляти цю частину продукції в суспільному секторі, використовуючи в такому випадку наявні тут ресурси.

Але попри всю їх значущість, подібних ресурсів для компенсування падіння суспільного виробництва в особистих господарствах немає. Якщо врахувати незначний відсоток товарності, то перенесення центра тягіння в продовольчому забезпеченні на ОСГ нереальне. Важливе значення воно має, насамперед, для забезпечення продовольством жителів міст і містечок, які не мають особистого господарства, через міські та сільські оптово-роздрібні продовольчі ринки.

Проте, як свідчать дані органів статистики України, виробництво сільськогосподарської продукції в господарствах населення в умовах прояву кризових явищ в економіці країни не скоротилося на відміну від сільськогосподарських підприємств різних форм господарювання, тобто ОСГ виявилися стійкішими до прояву негативних економічних явищ порівняно з іншими формами господарювання в аграрному секторі.

Деякі науковці стверджують, що сучасні аграрні перетворення якісно змінили особисті господарства селян. На думку Г.М. Антонова, Г.І. Шмельова, Б.І. Пошкуса, В.Я. Узуна та інших, вони перетворилися на основний сектор аграрної економіки і перестали бути підсобними. Зокрема, В.Я. Узун вважає, що найголовніший і неочікуваний результат аграрної реформи – це перетворення підсобних господарств населення на основний сектор сільського господарства [1].

Разом із тим, Нефедова Т. відзначає, що вибраний напрям аграрної політики на всебічний розвиток особистого сектору і дрібного виробництва в умовах загальної кризи і порушення відтворення на селі не став фактором росту ефективності виробництва [2].

Полемізуючи з Г.М. Антоновим, К.М. Копач заострює увагу на необ'єктивній оцінці ОСГ, намаганні приписати їм неіснуючі цінності, надати пріоритети над суспільним виробництвом [3].

За результатами досліджень, більшість особистих селянських господарств нині використовують екстенсивний спосіб виробництва сільськогосподарської продукції. Аналіз динаміки обсягів виробництва в особистих селянських господарствах свідчить, що у 2011 р. проти 1990 р. вони зросли на 26,6 %.

Проте відбулося значне зменшення виробництва валової продукції з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь – з 1670,1 до 362 тис. грн, або у 4,6 рази. Це пояснюється двома причинами. По-перше, в 1990 р. і наступні кілька років виробництво продукції в ОСГ підтримувалося наявністю колгоспів та радгоспів. По-друге, високі темпи розширення площ в ОСГ не були забезпечені ростом засобів виробництва, а тому збільшилося навантаження на ручну працю, яка має місце.

Це стало причиною скорочення темпів росту обсягів виробництва продукції в ОСГ, хоча частка їх у загальному виробництві в 2011 р. порівняно з 1990 р. зросла.

У цьому випадку доречно пригадати К. Маркса: “Мелкая земельная собственность, по сущности своей, исключает: развитие общественных производительных сил труда, общественные формы труда, общественную концентрацию капиталов, скотоводство в крупных размерах, все

большее и большее применение науки... Гигантское расхищение человеческой силы. Все большее ухудшение условий производства и удорожание средств производства есть закон парцельной (мелкой) собственности” [4].

Як свідчать проведені розрахунки, у випадку відмови від ведення особистого підсобного господарства рівень сімейних доходів суттєво знизиться, особливо в сільській місцевості, що призведе до перерозподілу сукупних витрат. У першу чергу виникне проблема забезпечення продуктами харчування, особливо для домогосподарств з низьким рівнем доходів. На основі здійснених розрахунків можна зробити висновок, що грошових доходів не вистачить на придбання навіть мінімальної кількості продуктів харчування. При цьому вже не йдеться про витрати на придбання непродовольчих товарів, оплату послуг, особливо в недостатньо захищених соціальних групах населення.

Під час опитування власників особистих селянських господарств у 2006 році було з’ясовано, за якого рівня сукупного сімейного місячного доходу їхні домогосподарства відмовляться від польового наділу. Так, у домогосподарствах із середнім віком його членів 30-40 років величина доходу повинна коливатися в межах 6–7 тис. грн, 41–50 років – 5 тис. грн, 51–60 років – 2–4 тис. грн. На запитання «За якого рівня доходів ви відмовитесь від присадибної земельної ділянки?» – 100 % опитаних не мають наміру відмовлятися від присадибної ділянки.

З огляду на викладене вище, зазначимо, що за 20 років незалежності України так і не виправдав себе постулат «фермер швидко нагодує країну», який був дуже популярним у перші роки реформування аграрного сектору економіки. Проте господарства населення не можуть бути постійним джерелом постачання продовольства в Україні. Підтвердженням цього є досвід передових країн світу й оцінка перспектив його розвитку, здійснена за результатами анкетного опитування господарств населення.

У 1997 р. на запитання про наміри щодо подальшого розвитку особистого господарства 61 % опитаних відповіли, що не мають наміру змінювати його розмір, 34 % – сподівалися його розширити, а 5 % – планували зменшити обсяги виробництва у своїх особистих господарствах. У 2011 р. вже 79 % обстежених селянських господарств не вважали за потрібне збільшувати його розміри (табл. 1).

Таблиця 1 – Самооцінка перспектив розвитку особистих селянських господарств, %*

Намір сільських жителів щодо ведення ОСГ	Термін опитування	
	1997 р.	2011 р.
Розміри особистого селянського господарства:		
– залишити такими, як є	61,0	79,0
– збільшити розмір	34,0	9,0
– зменшити розмір	5,0	12,0
– організувати селянське (фермерське) господарство	–	–

*За даними обстеження господарств населення Хмельницької та Кіровоградської областей.

За даними вибіркового обстеження діяльності сільських домогосподарств державними органами статистики, у 2011 р. частка ріллі, яка не була засіяна в ОСГ до 0,5 га, становила 4,6 %, 0,5-1 га – 5,8 і більше 1 га – 12,6 %. При цьому, в останній групі сільських домогосподарств знаходилося в землекористуванні до 70,6 % земельних угідь, які виділені для ведення особистого селянського господарства. Більшість ОСГ зменшили площу землекористування до розмірів, в яких вони знаходилися до моменту проведення аграрних перетворень на селі (табл. 2).

Таблиця 2 – Розподіл відповідей респондентів на запитання “Які труднощі Ви відчуваєте за ведення ОСГ?”, % до кількості опитаних *

Показник	1997 р.	2011 р.
Висока трудомісткість	28,0	42,0
Проблеми з організацією збуту продукції	23,0	18,0
Не вистачає		

– землі	16,0	0
– сільськогосподарської техніки	12,0	33,0
– господарських будівель	9,0	2,0
– кормів	7,0	1,0
Проблема забезпечення молодняком	5,0	4,0

*За даними обстеження господарств населення Хмельницької та Кіровоградської областей.

Так, у 2001 р. в Хмельницькій області тільки 17,4 % респондентів припускали, що для підвищення рівня свого добробуту необхідно збільшити розмір ОСГ, а 14,3 % не вбачали для цього жодних можливостей. У 2011 р. власники обстежених особистих господарств не вважали за доцільне створювати фермерські господарства. Крім того, збільшилася чисельність приватних власників, які мали намір зменшити розміри особистого селянського господарства майже вдвічі. З огляду на це, з'ясовано основні проблеми діяльності особистих селянських господарств.

Небажання розширювати свої ОСГ респонденти пояснювали наступними причинами. Головна з них – відсутність матеріально-технічної бази і фінансових ресурсів. Кожен третій – четвертий з опитаних вважає, що стримувальним фактором розвитку ОСГ є відсутність пільгового кредитування, а також доступності в одержанні (покупці) сільськогосподарської техніки і знарядь для дрібного виробництва. Серйозним фактором стало зниження матеріально-технічної допомоги з боку колективних сільськогосподарських підприємств. Лише 10–12 % респондентів задоволені подібною допомогою. Природно, в першу чергу, це зв'язано з фінансовим станом сільгоспідприємств і суб'єктивним фактором.

Значна частина власників ОСГ вважає, що фінансове положення може бути поліпшене за рахунок пільгового кредиту (переконані 23-25 % опитаних). Майже 30 % респондентів вбачають можливість одержання грошових коштів через виділення для власників ОСГ частини майнового паю у грошовому виразі.

На переконання половини респондентів, розширення земельних ділянок недоцільне через низький рівень цін на сільськогосподарську продукцію та високі витрати, що в кінцевому результаті призводить до збитковості виробництва.

Як показали дослідження, полярні підходи до розширення особистого селянського господарства підтверджуються вибором основного напрямку його розвитку, що визначає характер земельних і виробничих відносин. У цьому зв'язку докладніше розглянемо результати відповідей респондентів на питання «З якою основною метою, за яким напрямом Ви б хотіли вести надалі своє ОСГ?»

Майже 2/3 опитаних вважають, що основним напрямом у подальшому розвитку ОСГ має бути виробництво продукції для власного споживання з можливою подальшою реалізацією деякої кількості продукції. Лише 25-27% опитаних бажать розвивати своє господарство з орієнтацією на виробництво значної кількості продукції для продажу.

За результатами проведеного дослідження, земельна ділянка є основою функціонування особистих селянських господарств. Проте високий рівень затрат ручної праці на її обробіток не приваблює більшість сільських жителів до розширення площі землекористування. Крім того, через складну демографічну ситуацію, значні площі сільськогосподарських угідь, які виділені на розширення особистих селянських господарств, не обробляються.

Висновки. Нині особисті селянські господарства слугують за своєрідний буфер, що сповільнює загальний спад виробництва сільськогосподарської продукції і тим самим підтримує певний рівень продовольчої безпеки держави. З огляду на це, вважаємо невиправданою недостатню увагу до економічних проблем стосовно одержання сільськогосподарської продукції у вітчизняних ОСГ, оскільки тут виробляється понад 60 % продовольчих ресурсів держави.

Для кожного конкретного власника ОСГ як господарства підсобного, споживчого, зазвичай не принципово, якою є його ефективність. Ним він буде займатися навіть у найтяжчих умовах, незважаючи ні на які витрати. Але так відбувається до визначеної межі – задоволення власних потреб. Як відмічає А.Н. Тарасов: «Незважаючи на неефективність із погляду економіки, ОСГ на сьогодні як економічний інститут виконує, насамперед, соціальну функцію, являючи фундаментальну основу соціальної стійкості сільського співтовариства» [5].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Узун В.Я. Семейные фермы – не помеха / В.Я. Узун // Экономика и право. – 1999. – №2. – С.6-7.

2. Нефедова Т. Неизвестное сельское хозяйство, или Зачем нужна корова? / Т. Нефедова, Дж. Пэллот – М.: Новое издательство, 2006. – 356 с.
3. Копач К.В. Личное подсобное хозяйство сельского населения и его интеграция с предприятиями агропромышленного комплекса / К.В. Копач – М.: ФГНУ «Росинформагротех», 2002. – 312 с.
4. Калугина З.И. Личное подсобное хозяйство сельского населения: проблемы и перспективы./ З.И. Калугина, Т.П. Антонова – Новосибирск: Наука, 1984. – 183 с.
5. Тарасов А.Н. Экономическое поведение и эффективность личных подсобных хозяйств в переходной экономике. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.iet.ru/personal/agro/newslet/2_5.htm.

Роль и место личных крестьянских хозяйств в современном агропромышленном комплексе Украины

И.В. Свиноус

В статье осуществлена оценка функционирования личных крестьянских хозяйств в качестве источника обеспечения продуктами питания населения Украины. Особое внимание уделяется рассмотрению перспектив дальнейшего развития личных крестьянских хозяйств.

Ключевые слова: личные крестьянские хозяйства, продовольственное обеспечение, занятость.

Role of individual farms in modern agriculture in Ukraine

I. Svynous

The article assesses the functioning of individual farms as a source of food security of the population of Ukraine. Particular attention is paid to the consideration of future development of private farms.

Key words: private households, food security, employment.